

Ігар Вячаслававіч Сурмачэўскі

суіскальнік каф. этналогіі, музейалогіі і гісторыі мастацтваў
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

Igor Surmachevsky

Applicant of the Department of Ethnology, Museology and Art History
of Belarusian State University
[e-mail: iharsurma@gmail.com](mailto:iharsurma@gmail.com)

КРЫШТАЛЁВЫ КУБАК «ІВАН» З КАЛЕКЦЫИ РОДУ САПЕГАЎ

Артыкул прысвечаны аднаму з самых вядомых артэфактаў з калекцыі роду Сапегаў – крышталёваму кубку «Іван». Упершыню ўзнята тэма гісторыі з'яўлення гэтага крышталёвага кубка ў скарбніцы роду Сапегаў. Вывучэнне гэтай тэмы вялося на аснове аналізу архіўных дакументаў, тэкстаў гісторыкаў XVIII–XIX стст., палітычных падзей, якія адбываліся на тэрыторыі Беларусі, Польшчы, Літвы, Францыі, Італіі ў XV–XVI стст., у якіх удзельнічаў магнацкі род Сапегаў коданьскай лініі, род князёў Глінскіх і вялікіх князёў ВКЛ. Даследаванне гісторыі бытавання крышталю ў Еўропе ў XI–XVI стст., еўрапейскіх цэнтраў мастацкай апрацоўкі крышталю і захаваных рэдкіх экспанатаў з гэтага далікатнага матэрыялу ў музеях свету дало падставы выказаць гіпотэзу, як мог выглядаць легендарны кубак «Іван», які для гісторыі Беларусі мае надзвычайнае значэнне ўзроўню нацыянальнай рэліквіі.

Ключавыя словы: Сапега, Глінскія, кубак «Іван», Ружаны, Кодань, крышталь, калекцыя роду Сапегаў.

Crystal Cup with the Name «Ivan» from the Sapieha Family Collection

The article is dedicated to one of the most famous artifacts from the Sapieha family collection – the crystal cup «Ivan». For the first time, the topic of the history of the appearance of this crystal cup in the treasury of the Sapieha family is raised. The study of this topic was conducted on the basis of the analysis of archival documents, texts by historians of the 18th–19th centuries, and political events that took place on the territory of Belarus, Poland, Lithuania, France, and Italy in the 15th–16th centuries, in which the magnate Sapieha family of the Copenhagen line, the family of the princes of Glinzky, and the grand dukes of the Grand Duchy of Lithuania participated. Research into the history of crystal in Europe in the 11th–16th centuries, European centers of artistic crystal processing, and rare exhibits of this delicate material preserved in museums around the world gave rise to a hypothesis about what the legendary «Ivan» cup, which is of extraordinary importance for the history of Belarus as a national relic, might have looked like.

Key words: Sapieha, Glinzkyi, cup «Ivan», Ruzhany, Koden, crystal, Sapieha Family collection.

Уводзіны

У эпоху Сярэднявечча і ранняга Адраджэння каштоўна камяні мелі сваё асаблівае значэнне ў міфалогіі, таму ў большасці падарункі ў асяроддзі дваранства і манархаў яны ў той час мелі «сакральны» падтэкст. Лічылася, што самымі містычнымі ўласцівасцямі валодае горны крышталь.

Ц. Шродэр (1953), кансультант-куратар па дэкаратыўна-прыкладным мастацтве музея Вікторыі і Альберта (Лондан), сцвярджае, што «горны крышталь вельмі шанаваўся ў эпоху Адраджэння за тое, што гэты камень здольны быў выяўляць атруту

ў пітве» [1]. Абарона ад атручвання была вельмі дарэчы ў XIV–XVI стст. пры еўрапейскіх дварах, дзе забойствы «без удару» здзяйсняліся ў большасці з-за непераадольнай прагі да ўлады – «cupiditas dominandi».

Тое ж самае адбывалася і ў асяроддзі вялікага князя літоўскага і караля польскага. Гісторыі самых вядомых атручванняў у ВКЛ і Польшчы з XV па XVI ст. не саступалі еўрапейскім інтрыгам у сем'ях Медычы і Габсбургаў: гэта забойства Аляксандра Ягелончыка (1461–1506), Барбары Радзівіл (1520–1551), дзяцей Вігаўта (1350–1430), Боны Сфорцы (1494–1557), Януша Радзвіла (1612–1655).

Падараванне крыштальнага кубка ў XV–XVI стст. разглядалася як найвялікшая ахвяра і каштоўны падарунак, амаль роўны Святому Граалю, які, па легендзе, мог выраптаваць жыццё ў цяжкія моманты.

Навуковы кіраўнік – Аляксандр Аляксандравіч Гужалоўскі, доктар гістарычных навук, прафесар, прафесар кафедры этналогіі, музейалогіі і гісторыі мастацтваў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

Крышталныя кубкі прысутнічалі ў скарбніцах многіх манархаў Еўропы, у т. л. і ў скарбніцы польскіх каролёў. Адным з самых вядомых такіх кубкаў у гісторыі Польшчы з'яўляецца крышталёвая чаша польскай каралевы Ядвігі (1373–1399), жонкі Уладзіслава II Ягайлы (1350–1434) (чаша цяпер захоўваецца ў музеі «Зялёнае Складзенне» (ням. Grünes Gewölbe) у Дрэздэне і ўваходзіць у скарбніцу саксонскіх курфюрстаў роду Вецінаў) (малюнак 1).

Малюнак 1 – Чаша польскай каралевы Ядвігі

Гэтую крышталёвую чашу апісаў яшчэ ў 1925 г. гісторык мастацтваў і дырэктар музея «Зялёнае Складзенне» Ж. Л. Спонсел (1858–1930) [2, с. 79–80]. У каталозе таго часу чаша прадстаўлена такім чынам: «Чаша польскай каралевы Ядвігі, 1384 (?) – 1399 гг. Сакральная пасудзіна XIV ст. Чаша ўяўляе сабой дванаццацігранную сферу з горнага крышталю ў пазалочанай сярэбранай аправе, усталяванай на гранёнай і гравіраванай ножцы, якая канчаецца дванаццаціграннай падстаўкай з надпісам лацінскімі мінускуламі, які тлумачыць, што чаша была выканана па загаду польскай каралевы ў гонар яе нябеснага заступніка – Святога Вацлава» [2, с. 79–80]. Правенанс чашы прасачыць даволі складана, але Ж. Л. Спонсел робіць даволі цікавую здагадку: «Упершыню чаша згадваецца ў вопісе скарбаў саксонскіх курфюрстаў у 1726 г. Вядома, што яна здаўна прысутнічала ў дрэзданскай скарбніцы. Герцаг Саксонскі Георг Бардаты (1471–1539) быў жанаты на Барбары Ягелонцы (1478–1534), сястры Аляксандра

Ягелончыка і Жыгімонта I. Як каштоўны пасаг крышталёвая чаша польскай каралевы Ядвігі магла быць падаравана Барбары Ягелонцы на вяселлі ў 1496 г.» [2, с. 79–80]. Імаверна, што дарагі падарунак першапачаткова захоўваўся ў скарбніцы Ягелонаў у Кракаве. Сучасная атрыбуцыя чашы каралевы Ядвігі ўдакладняе меркаванае месца апрацоўкі крышталю і дае дакладныя памеры: «Разьба па крышталі выканана ў Парыжы або Венецыі ў сярэдзіне – другой палове XIV ст. Вышыня – 24,1 см, шырыня – 18,6 см, дыяметр – 13,3 см» [3]. Пры такіх памерах крышталёвай сферы яе аб'ём складае прыкладна 1,2 л.

Падобнага тыпу кубак з горнага крышталю – легендарны кубак «Іван» – знаходзіўся ў зборы знакамітага роду Сапегаў. Першую інфармацыю аб кубку «Іван» мы знаходзім у гісторыка і геральдыста К. Нясецкага (1682–1744): «Дзякуючы раскрыццю змовы Глінскіх, Іван Сапега настолькі заваяваў сэрца караля Жыгімонта I, што кароль прыехаў у замак Івана Сапегі. Гаспадар з радасцю прыняў дарагога гасця і некалькі дзён частаваў яго. З таго часу ў замку захоўваўся знакаміты старажытны кубак, названы ў гонар ветлівага гаспадара «Іван». І далей, атрымаўшы прывілей ад караля Жыгімонта I, у 1511 г. заснаваў горад Кодань» [4, с. 255].

З'яўленне каштоўнага падарунка ў Івана Сямёнавіча Сапегі (1450–1514) звязана з імем караля Жыгімонта I (1464–1548). Паспрабуем прасачыць гісторыю перамяшчэння легендарнага крышталёвага кубка да Жыгімонта I і ад яго – у Кодань, да Івана Сямёнавіча Сапегі.

Жыгімонт I мог узяць на падарунак гэты крышталёвы кубак з каралеўскай скарбніцы, аб якой мы ўзгадвалі вышэй. Даволі складана адказаць на пытанне, якім чынам кубак «Іван» з'явіўся ў каралеўскай скарбніцы Ягелонаў. Мы выкажам гіпотэзу, што каштоўны артэфакт мог трапіць у Кракаў з падарункамі еўрапейскіх уладароў яго папярэдніку каралю Аляксандру Ягелончыку (1461–1506) або яго маці, каралеве Польшчы Альжбэце Габсбург (1436–1505). Больш пераканаўчай нам падаецца версія аб падараванні крышталёвага кубка польскаму каралю ад князя Міхаіла Львовіча Глінскага (1470–1534). Гісторык А. В. Экзэмплярскі (1846–1900) так характарызаваў самога

князя: «Валодаючы ад прыроды незвычайным розумам, князь Міхаіл Львовіч шмат чаму навучыўся падчас дванадццігадовага знаходжання за мяжой. Ён служыў у войску Альбрэхта III (1443–1500) – герцага саксонскага і маркграфу Мейсена. Пры двары саксонскага ўладара князь пасябраваў з магістрамі рыцарскіх ордэнаў, з каталіцкімі біскупамі і кардыналамі. Затым Міхаіл Львовіч падарожнічаў у Італію і перайшоў на службу да Максіміліяна I, пры двары якога прыняў каталіцызм» [5, с. 866–867]. З Італіі князь зрабіў ваяж у Іспанію. Пасля вяртання ў 1490 г. у ВКЛ Міхаіл Львовіч наблізіўся да двара Аляксандра Ягелончыка, які з 1492 г. атрымаў тытул вялікага князя літоўскага, а ў 1501 г. быў выбраны польскім каралём.

Як чалавек эрудыраваны, князь быў вельмі карысны Аляксандру Ягелончыку. Будучы кароль увесь час звяртаўся да яго за парадамі і дапамогай у сваіх справах, таму да 1499 г. Глінскі атрымаў пасаду маршалка двара вялікага князя літоўскага. Высокі грамадскі статус і вялікае багацце дазвалялі яму набываць прыхільнікаў як сярод набліжаных да двара, так і сярод рускага баярства. Неўзабаве Глінскі стаў ледзь ці не цэнтральнай фігурай у асяроддзі Аляксандра Ягелончыка [5, с. 866–867].

Выкажам версію, што крышталёвы кубак мог быць каштоўным падарункам ад князя М. Л. Глінскага будучаму каралю Польшчы ў надзеі атрымаць яшчэ больш высокі статус у іерархіі ўлады. Доўгае знаходжанне ў Еўропе, служба і прыяцельскія зносіны Глінскага з еўрапейскімі ўладарамі, яго сур'ёзныя матэрыяльныя магчымасці цалкам маглі дазволіць літоўскаму вяльможы набыць або атрымаць у падарунак легендарны крышталёвы кубак у Еўропе (Саксоніі, Італіі ці Іспаніі). На каранацыі, якая праходзіла ў Кракаве, Глінскі суправаджаў свайго патрона як найбліжэйшая і давераная асоба – у якасці амбасадара ад ВКЛ. «Літоўская шляхта моцна баялася, што Глінскі пасля смерці бяздзетнага Аляксандра можа захапіць уладу ў свае рукі, перанесці сталіцу ў Русь і абAPERціся на яе моц. Калі кароль небяспечна захварэў, многія падазравалі, што разам з лекарам Балінскім надворны маршалак літоўскі хацеў атруціць караля, і гэтае падозрэнне ўзмацнілася яшчэ больш, калі князь

вызваліў арыштаванага канцлерам Ласкім лекара і даў яму магчымасць бегчы ў Кракаў», – такую выснову робіць гісторык А. В. Экзэмплярскі [5, с. 866–867]. Ужо перад сваёй смерцю, у жніўні 1506 г., Аляксандр Ягелончык, адчуваючы небяспеку з боку Глінскага, стаў павольна аддаляць яго прыхільнікаў ад свайго двара. У час мяцяжу Глінскіх у лютым – лістападзе 1508 г. новаабраны кароль Жыгімонт I знаходзіўся ва ўладзе ўсяго больш за год (з кастрычніка 1506 г.). Адданых прыхільнікаў у Жыгімонта I было не так шмат, аднак выратавальнае папярэджанне аб мяцяжы прыйшло ад пісара літоўскага Івана Сямёнавіча Сапегі (1450–1517). Гісторык А. Каяловіч (1609–1677) адзначаў: «На самой справе, па волі лёсу справы ў Літве павінны весціся такім чынам, каб выстаць перад міжусобнымі сваркамі, і першая дапамога перад здрадай роду Глінскіх прыйшла ад дома Сапегаў. Планы здраднікаў былі раскрытыя дзякуючы Яну Сапезе, аб іх паведамлілі каралю, і яны былі сарваныя» [6, с. 152]. Адданаць каралю была высокая ўзнагароджана дарагім крышталёвым кубкам, які атрымаў легендарнае імя «Іван» [4, с. 255].

Гіпотэза аб падараванні князем Міхаілам Глінскім крышталёвага кубка «Іван» будучаму каралю Аляксандру Ягелончыку (брату ўзгаданай вышэй Барбары Ягелонкі) ў 1490–1501 гг. з'яўляецца, на нашу думку, пераважнай.

Каб уявіць знешні выгляд кубка «Іван», нам прыйдзеца ўгадаць гісторыю мастацкай апрацоўкі крышталю ў Еўропе, а ўяўнага майстра-камярэза магчыма будзе адшукаць у самых важных цэнтрах, дзе мелі справу з празрыстым каштоўным каменем.

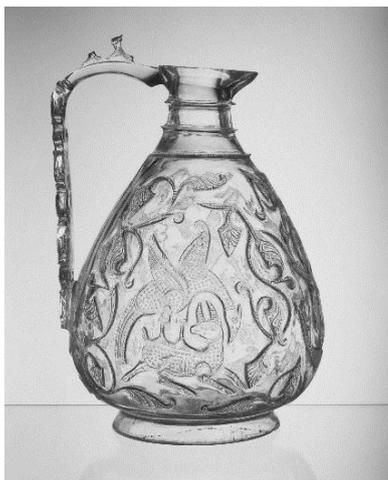
Традыцыя апрацоўкі крышталю ў свеце да XVI ст. налічвала больш за 1000 гадоў, але ў самой Еўропе паміж VI і XVI стст. генезіс працы з гэтым матэрыялам меў і росквіт, і забыццё.

Горны крышталю – гэта бясколерны, празрысты кварц, які сустракаецца ў гексаганальных крышталюх, прычым па трываласці ён толькі крыху саступае алмазу: па шкале Мооса з максімальных 10 яго лік цвёрдасці складае 7 [7, с. 320; 8, с. 150].

Крышталю – вельмі далікатны і цвёрды ў апрацоўцы матэрыял, а прадметы, выразаныя з крышталю, надзвычай рэдкія і

каштоўныя [9, с. 65]. Мастацтва рэзання крышталя было забыта ў Еўропе да XIII ст. пасля падзення Рыма ў V ст. [10, с. 1]. Наогул, «цёмныя стагоддзі» (VI–X) прывялі да адставання Еўропы ў эканамічным і культурным развіцці ад Усходу і Візантыі, дзе дзякуючы інвеставанню заможнай эліты ў развіццё мастацтва развіваліся ўсе віды дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва.

Росквіт апрацоўкі крышталю прыйшоўся на часы фацімідскіх халіфаў у Егіпце (969–1173 гг.) [8, с. 150]. Яны былі добра вядомыя сваім апякунствам над мастакамі, рамеснікамі і ювелірамі, асабліва над майстрамі-лапідарыямі (камнярэзамі), якія дасягнулі ў мастацтве апрацоўкі крышталю незвычайных вышынь, а іх вядомыя жбаны, цяпер званыя «Цудоўная сямёрка», лічацца непераўздзенымі шэдэўрамі апрацоўкі празрыстага кварцу (малюнак 2).

Малюнак 2 – Жбан
(адзін з «Цудоўнай сямёркі»)

Характэрна, што ўсе яны былі выразаны з адзінага блока крышталю, у т. л. і ручка, а на двух пасудзінах ёсць арабскія надпісы, якія ўказваюць на тое, што яны былі зроблены для двара Фацімідаў у Егіпце каля 1000 г. н. э. [8, с. 150]. Па словах персідскага навукоўца Аль Біруні (973–1048), крышталёвыя вазы завозілі ў Егіпет з Усходняй Афрыкі, з Лакадзіўскіх і Мальдыўскіх выспаў, а таксама з Кашміра. Крышталёвыя знаходзілі і ў Азербайджане, яго шмат на Паміры і Гіндукушы, але памірскія крышталёвыя вазы нізкай якасці, з мноствам украпінаў і не экспартаваўся ў Басру [7, с. 320]. Еўропа славалася радовішчамі крышталю і дымчатага кварцу ў Альпах і крышталёвага

жвіру па Рэйне [1, с. 47]. Наогул, цяпер захавалася менш за 200 крышталёвых артэ-фактаў ранняга ісламскага перыяду. Большасць з іх была зроблена ў выглядзе ваз, чаш, жбаноў, алейных лямпаў, шахматных фігур і скульптур жывёл. Многія з іх маюць дакладны гістарычны правенанс і цяпер захоўваюцца ў музеях, каралеўскіх і сакраль-ных скарбніцах Заходняй Еўропы [7, с. 320].

Самае ранняе сведчанне рэзкі крышталю ў краінах Старога Свету адносіцца да 1268 г., калі ў Парыжы прынялі правілы, якія рэгулявалі дзейнасць гільдыі лапідарыяў і разьбяроў па крышталю (*Des Cristales et des Perriers de pierres naturelles*). Законы былі зацверджаны Эцьемам Буало (1200–1270), адным з першых правостаў (кіраўнік горада і галоўны суддзя) Парыжа [10, с. 1]. Прыкладна ў той жа час у еўрапейскіх дакументах згадваецца *scola et artes cristellariorum* (школа апрацоўкі шкла) у Венецыі, але першыя пасудзіны з горнага крышталю з'явіліся ў венецыянскіх майстроў толькі ў XIV ст. [10, с. 1]. Аднак арнаментальнае майстэрства еўрапейскіх лапідарыяў ніколі не наблізілася да вытанчаных кампазіцый фацімідскіх майстроў.

Згадаем яшчэ два важныя цэнтры апрацоўкі крышталю ў Старым Свеце. Гэта еўрапейскія аванпасты ісламу на Пірэнейскім паўвостраве і ў Сіцыліі, дзе такое мастацтва развівалася дзякуючы кантактам мясцовых лапідарыяў з майстрамі Егіпта і Сірыі [10, с. 1]. Горны крышталёвы рэзаўся ў Нармандскай Сіцыліі ў эпоху Вільгельма II (1095–1127), куды тэхналогія была імпартавана з Егіпта, які ў той час уваходзіў у склад Фацімідскага халіфата. Нармандскія каралі развівалі мастацтва ў Сіцыліі за кошт прыцягнення замежных майстроў: мазаічыстаў і ткачоў з Візантыі, муляраў і скульптараў з Францыі і Паўночнай Італіі, пісараў і лапідарыяў з Егіпта, і ўсё для дасягнення высокага ўзроўню мультыкультурнага мастацтва і архітэктуры ў гэтым рэгіёне [10, с. 4]. Вялікія крышталёвыя жбаны, выразаныя ў Нармандскай Сіцыліі, паводле гісторыка мастацтваў Г. Вентцеля (1913–1975), атрымалі назву «маналітныя пасудзіны» [11]. Гэта творы, зробленыя з найчысцейшага крышталю асаблівай прыгажосці, якіх захавалася ў свеце каля дваццаці экзэмпляў. Пераважна гэтыя жбаны, вазы і чары са шліфаванымі гранямі, без дэкору і з вуглава-

тымі ручкамі. Ад пазнейшых крышталёвых пасудзін, выкананых лапідарыямі Парыжа ў XIV–XV стст., яны адрозніваюцца выключнымі вялікімі памерамі (як даніна фацімідскім майстрам): іх вышыня дасягала 42 см, дыяметр – да 37 см пры таўшчыні бакавых сценак да 1 см. «Маналітныя пасудзіны» былі выкананы ў цяжкіх манументальных формах. На думку Г. Вентцэля, гэтыя творы былі выразаны ў адным месцы, якое было звязана з усходняй традыцыяй апрацоўкі крышталю – у Нармандскай Сіцыліі [11].

Асноўная частка

Зрабіўшы экскурс у гісторыю апрацоўкі горнага крышталю, паспрабуем знайсці аналагі вонкавага выгляду крышталёвага кубка «Іван».

Вонкавае апісанне кубка «Іван» і прыкладны яго аб'ём ёсць у некалькіх гістарычных тэкстах. Першую інфармацыю аб крышталёвым кубку «Іван» мы знаходзім у рукапісе прафесара Віленскай акадэміі А. С. Нарушэвіча (1733–1796) «Дыяруш вандроўкі Яго Каралеўскай Мосці на Сойм Гродзенскі 26 жніўня – 27 верасня 1784 г.»: «12 верасня, у нядзелю. 1784 г. Стол быў на некалькі дзесяткаў асоб у залі вялікай, былі накрыты іншыя сталы, меншыя для размяшчэння гасцей. Князь-гаспадар загадаў, каб са скарбцу вынеслі два начынні *шклянныя*, з якіх адзін быў келіх гарцовы, названы «Іван»» [12, с. 34].

Праз шэсць гадоў пасля А. Нарушэвіча ў 1792 г. кубак «Іван» узгадвае ў сваёй кнізе па гісторыі роду Сапегаў «Жыццё Сапегаў і лісты ад манархаў...» К. Кагнавіцкі (1736–1825): «Пры ахвоце гаспадара за здароўе караля ўжылі старажытны ў ДOME Сапежынскім пухар шклянны (пухар вялікі шклянны з прыўкрасным малюнкам па белым крышталі, падоўжана-акруглы, нахштальт вазы і блізка гарцу ў сабе бяручы, гэта быў «Іван»), і такім чынам аднавіўшы памяць першай у ДOME Сапежынскім бытнасці караля Жыгімонта I, і прыпомніў свайго родзіча... Івана Сапегу, ваяводу падляшкага, а нарочоны кароль той пухар іменем гаспадара назваў» [13, с. 97].

Польскі этнограф і гісторык Л. Галембіёўскі (1773–1849) у сваёй кнізе «Дамы і двары...» апісвае знакамітую пасудзіну падчас пачастунку ў Ружанскім палацы ўжо караля Уладзіслава IV: «Кубак быў падоб-

ны да вазы, упрыгожаны арнамантам і трымаў напой блізка гарцу» [14, с. 112].

Гісторык М. Марэлоўскі (1884–1963) у сваёй працы «Зборы дзярэчынскія Сапегаў» удакладняе форму «Івана»: «Два кубкі былі з крышталю горнага з выдатнай разьбой. «Іван» вялізны, блізка гарцу змяшчаючы, падоўжана-акруглай формы нахштальт вазы» [15, с. 31].

З прыведзеных тэкстаў мы можам уявіць сабе «Івана» як прадаўгаватую авальную крышталёвую пасудзіну ў выглядзе вазы даволі вялікіх памераў: зыходзячы з аб'ёму «блізка гарцу» (1 гарнец – 3,2 л), вышыня такой вазы пры дыяметры 12 см павінна быць ≈ 30 см (разлік па формуле аб'ёма цыліндра ў літрах: $V(\text{л}) = (\pi r^2 h / 4) / 1\,000\,000$, ці $(3,14 \times 0,12^2 \times 0,3 / 4) / 1\,000\,000 = \approx 3,3$ л).

Самым паказальным творам «маналітнай пасудзіны» з'яўляецца «Вялікая ваза» (малюнак 3) [16].

Малюнак 3 – «Вялікая ваза»
(«маналітная пасудзіна»)

Гэта самая буйная з сярэднявечных крышталёвых пасудзін. Яе гранёная форма падобна да грэчаскай пелікі (двухручная пасудзіна плаўных абрысаў) з шырокім вусцем і дзвюма вуглаватымі ручкамі па баках. «Вялікая ваза» мае такія параметры: вышыня – 40,1 см, дыяметр – 31 см, аб'ём – каля 9 л і вага – 12,8 кг. Упершыню «Вялікая ваза» ўзгадваецца ў інвентары скарбаў іспанскага караля Філіпа II (1527–1598) у 1598 г., а яе кошт перавышае кошт палотнаў Тыцыяна [16].

Падобныя выключныя пасудзіны з каштоўных камянёў былі і ў калекцыях на

тэрыторыі Беларусі. Рарытэтамі, якія мала чым саступалі каштоўным артэфактам з Кунсткамеры Габсбургаў у Вене, валодалі князі Радзівілы, асабліва з біржанскай галіны. У «Інвентары скарбніцы ў Любчы» за 1633 г. у раздзеле «Біклажкі, кубкі ў срэбры і іншы посуд, у срэбра апраўлены» чытаем апісанне першай адзінкі з пераліку: «Барыла яспісова (яшмавая), у срэбра залацістае густа апраўленае, з вечкам на ланцужку, з двума колцамі срэбранымі залацістымі, якая важыць з каменем грывень шасьдзсят адну і скойцаў трынаццаць (≈13 кг)» [17, с. 40].

Цікава, што згаданыя майстэрні па апрацоўцы крышталю і шкла на Пірэнейскім паўвостраве і ў Сіцыліі, на думку гісторыкаў Р. Лерке (1934 г. нар.) і Р. Дыстэрбелгера (1937–2011), былі радзімай знакамітых кубкаў «Святой Ядвігі» [18, с. 369]. Адзін з такіх легендарных кубкаў быў знойдзены пры раскопках у 1957–1967 гг. дзядзінца Навагрудка і датуецца XII ст. Археолаг Ф. Д. Гурэвіч адзначае: «Выбітнай знаходкай з’яўляецца кубак з дымчатага шкла вышыняй 12 см, арнаментаваны тэхнікай разьбы, шліфоўкі і гравіроўкі. На сценках яго выразаны фігуры льва, грыфона, а таксама дрэва жыцця» [19, с. 79].

З цягам часу мастацтва лапідарыяў у апрацоўцы каштоўных камянёў з Паўднёвай Італіі распаўсюдзілася далей на поўнач – у Венецыю і Парыж. У XIII–XV стст. Парыж славіўся сваімі крышталёвымі пасудзінамі, аб якіх было згадана вышэй. Французскія лапідарыі капіравалі чары і жбаны фацімідскіх і сіцылійска-нармандскіх майстроў. У многіх выпадках імітацыю XV ст. немагчыма адрозніць ад «маналітных пасудзін» XIII ст. Праўда, творы майстроў Парыжа драбнейшыя за свае аналагі, іх абрысы больш плаўныя, і ў свеце іх захавалася не так шмат – крыху больш за 10 экспанатаў. Да гэтых твораў у форме жбаноў, ваз і чараў дадаюцца шматлікія пасудзіны ў форме простых цыліндраў XIII–XV стст., якія сустракаюцца ў скарбніцах храмаў [11].

Важным прыкладам у гісторыі мастацкай апрацоўкі крышталю ў Францыі перыяду позняга Сярэднявечча з’яўляецца экспанат з музея Прада (Мадрыд, Іспанія) пад назвай «Цыліндрычная ваза. Францыя. Другая чвэрць XIII ст. Вышыня – 26 см»

[20, с. 119]. Твораў такога кшталту, упрыгожаных разнымі арнаментамі, захаваліся адзінкі. Цыліндрычнае тулава пасудзіны падзелена на тры роўныя часткі. Цэнтральная частка ўпрыгожана тонкім разным арнаментом з матывам, які нагадвае квадрыфолій (чатырохліснік), у цэнтры якога змешчаны кветка (ружа) з васьмю пялёсткамі. Верхні і ніжні ярусы запоўнены хвалепадобным раслінным арнаментом, які нагадвае гатычны ранкеверк (*ranke* – галіна, *werk* – праца). Адзначым, што арнаменты выкананы лінейнай графікай, прычым лінія малюнка арнаменту ідзе па ўсёй паверхні крышталю адзіным неглыбокім жалабком. К. І. Лам (1902–1981), шведскі гісторык мастацтваў, спецыяліст па шкле і крышталю Сярэднявечча, лічыў, што ваза належыць да твораў парыжскіх лапідарыяў і датуецца другой чвэрцю XIII ст. [20, с. 119].

Толькі з 1500-х гг. пачынаецца гісторыя рэзкі крышталю ў германскіх княствах, а з другой паловы XVI ст. асаблівае месца ў гісторыі апрацоўкі крышталю займае Паўночная Італія. Мастацтва апрацоўкі крышталю дасягае найвышэйшага росквіту ў Мілане дзякуючы шасці пакаленням сям’і майстроў Мізероні [21, с. 52–53]. Адзін з нашчадкаў Мізероні – Атавіа – адкрыў у Празе майстэрню пры двары імператара Рудольфа II (1552–1612).

Абагульняючы інфармацыю па гісторыі апрацоўкі горнага крышталю і важнейшых цэнтрах такой апрацоўкі ў Еўропе, выкажам гіпотэзу, што кубак «Іван», які выходзіць на гістарычную сцэну ў 1508–1511 гг., належыць да ранніх узораў апрацоўкі крышталю і з’яўляецца вельмі рэдкім творам дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва лапідарыяў Парыжа.

Такога тыпу і аб’ёму, як кубак «Іван», крышталёвыя пасудзіны XIV–XV стст. вельмі рэдкія ў музейных калекцыях свету. Акрамя згаданых музеяў Мадрыда і Дрэздэна, мы знаходзім іх у экспазіцыях музея Вікторыі і Альберта (Англія) і Кунсткамеры Венскага музея гісторыі мастацтваў (Аўстрыя). Усе яны адносяцца да вырабаў майстроў-лапідарыяў Парыжа. Самы вядомы крышталёвы кубак XV ст. – г. зв. «Чаша бургунскага двара» (малюнак 4), выкананая ў Францыі ў 1453–1467 гг. Яна выразана з суцэльнага крышталёвага блока, апраўлена ў золата з выемкавай каляровай

эмаллю (émail champlevé) і ўпрыгожана пярдлінамі, дыямантамі і рубінамі [22].

Малюнак 4 – «Чаша бургунскага двара»

Вышыня бургундскай чашы 46 см пры дыяметры прыкладна 10 см, што складае аб'ём да 3,6 л, г. зн. паўтары гарца. У правенансе выключнага музейнага экспаната пазначана: «Выдатная пасудзіна зроблена з празрыстага горнага крышталю з дапамогай вытанчанага агранкі і ўяўляе сабой шэдэўр сярэднявечнага мастацтва. Высокая чара і канічнае вечка маюць шаснаццаць граняў звонку, уся паверхня якой упрыгожана раўнамерна размешчанымі выемкамі-кроплямі.

Бургундскі прыдворны кубак патрапіў у валоданне французскага каралеўскага двара са скарбніцы герцага Карла Смелага (1433–1477). Кароль Карл IX (1550–1574) у 1570 г. паднёс гэтую чару разам з сальніцай працы Бенвенута Чэліні, чарай Святога Міхаіла і воніксавым жбанам (Музей гісторыі мастацтваў, Вена) эрцгерцагу Фердынанду II Цірольскаму (1529–1595) падчас шлюбу з аўстрыйскай эрцгерцагіняй Альжбетай (1554–1592)» [22].

Малюнак 5 – Маналітная чаша з дзвюма ручкамі

Другі музейны кубак, які разглядаецца намі як прыклад апрацоўкі крышталёвых чар і ваз вялікага аб'ёму ў перыяд XIV–XV стст., – гэта чара з дзвюма ручкамі, выкананая з маналітнага блока крышталю ў Парыжы ў пачатку XIV ст. (малюнак 5) [23]. Вышыня яе – 10 см, дыяметр без ручак – 14,7 см, даўжыня з ручкамі – 21 см, яе аб'ём – прыкладна аднаго гарцу (2,3 л).

Форма чары падобная да згаданых вышэй «маналітных пасудзін» сіцылійска-нарманскага тыпу. Форма яе лапідарная – гэта авал, які створаны мноствам граняў. Вонкава кубак падобны на скіфас (старажытнагрэчаская чара для пітва на нізкай ножцы з дзвюма ручкамі па баках). Вытанчана арнаментальнай разьбы па крышталю, якая з'явіцца ў працах міланскіх майстэрняў Мізероні і Сараччы ў другой палове XVI ст., яшчэ не прысутнічае на крышталёвых кубках XIV–XV стст. У правенансе экспаната пазначана, што «для сярэднявечнага разумення каштоўнасць і значэнне такіх пасудзін для іх гаспадароў зусім не абмяжоўвалася пытаннямі прэстыжу ці вонкавай прыгажосці. Важнымі былі сакральныя таемныя сілы, якія прыпісваліся крышталю» [23].

Заклучэнне

Абагульняючы інфармацыю аб гістарычных перадумовах з'яўлення крышталёвага кубка «Іван» у «сапежынскім зборы», а таксама аналізуючы прыклады крышталёвых пасудзін XIV–XV стст. у калекцыях сусветных музеяў, выкажам меркаванне:

1. Крышталёвы кубак, які пасля 1508–1511 гг. атрымаў назву «Іван» і стаў галоўным артэфактам «сапежынскага збору», магчыма першапачаткова знаходзіўся ў скарбніцы князя Міхаіла Львовіча Глінскага (1470–1534).

2. Князь Міхаіл Львовіч Глінскі падчас свайго 12-гадовага падарожжа (1478–1490) па Еўропе (Саксонія, Італія, Іспанія), знаходзячыся на службе і маючы сяброўскія зносіны з імператарам Максіміліянам I (1459–1519), марграфамі, магістрамі рыцарскіх ордэнаў, меў магчымасць прыдбаць ці атрымаць у падарунак гэты крышталёвы кубак, названы пазней «Іван».

3. Князь Міхаіл Львовіч Глінскі пасля вяртання ў Вільню ў 1490 г. наблізіўся да

двара Аляксандра Ягелончыка, які потым стаў вялікім князем літоўскім (1492) і польскім каралём (1501). Князь Глінскі атрымаў званне маршалка надворнага літоўскага (1500), кіраўніка манетнага двара ў Вільні (1591) і суправаджаў Аляксандра Ягелончыка як пасол ВКЛ на каранацыю ў Кракаў. З мэтай заваявання даверу ў будучага караля Глінскі мог паднесці ў дар крышталёвы кубак Аляксандру Ягелончыку ў 1490–1501 гг.

4. Аляксандр Ягелончык памёр у 1506 г. (магчыма, у яго атручванні ўдзельнічалі князь Глінскі і лекар-алхімік Аляксандр Балінскі). Трон заняў новы кароль Жыгімонт I. Князь Глінскі ў 1508 г. узяў мяцеж супраць караля, але пісар вялікі літоўскі Іван Сямёнавіч Сапега (1450–1517) папярэдзіў Жыгімонта I аб выступленні Глінскага. У знак падзякі Іван Сапега атрымаў ад караля крышталёвы кубак «Іван» і маёнтак Кодань (1511).

5. Кубак «Іван», выкананы з маналітнага блока крышталю, быў твораў лапідарыяў з Парыжа сярэдзіны – другой паловы XV ст. Маналітная, магутная і лаканічная форма вазы капіравала працу сіцылійска-нарманскіх майстроў XII–XIII стст., якія славіліся таксама і разьбой па шкле (такім твораў з’яўляецца навагрудскі кубак «Святой Ядвігі»). Авальная форма вазы была дасягнута шматлікімі гранямі звонку, што было характэрна для крышталёвых пасудзін таго часу. Грані маглі быць упрыгожаны своеасаблівым арнамантам – сотавымі паўкруглымі выемкамі, уласцівымі для працы французскіх разьбяроў, ці лінейным раслінным арнамантам з матывамі квадрыфолія і ранкеверка. Параметры вазы нам уяўляюцца такімі: дыяметр – 10–15 см, вышыня – 30–35 см, аб’ём – 2,7–2,8 л.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Moonan, W. Rock Crystal For Kings And Gods. / W. Moonan // The New York Times. – 1999. – Dec. 24. – Section E. – P. 53.
2. Sponsel, J. L. Das Grüne Gewölbe zu Dresden: eine Auswahl von Meisterwerken der Goldschmiedekunst; in vier Bänden. Band 1 / J. L. Sponsel. – Leipzig : Karl W. Hiersemann, 1925. – 226 s.
3. Чаша польскай каралевы Ядвігі. Парыж ці Венецыя. Сярэдзіна – другая палова XIV ст. Крышталь, срэбра, пазалота, выемкавая эмаль // Музей Зялёнае Складзенне. Дрэздэн. Германія. – URL: <https://skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/117279#> (date of access: 1.09.2024).
4. Niesiecki, K. Herbarz Polski : w 10 t. / K. Niesiecki. – Lipsk : Wyd. J. N. Bobrowicz, 1839–1845. – Т. 8 (Sapieha herbu Lis), 1841. – S. 241–277.
5. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб. : Тип. Эфрона. – Т. VIIa : Германия – Го. – 1893. – 958 с.
6. Kojałowicz Wijuk, W. Compendium. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego [...] ; O klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają / W. Kojałowicz Wijuk. – Kraków : Wydaw. «Herolda Polskiego», 1897. – 527 s.
7. Contadini, A. The Cutting Edge: Problems of History, Identification and Technique of Fatimid Rock Crystals / A. Contadini // L’Egypte fatimide. Son art et son histoire: actes du colloque organisé à Paris les 28, 29 et 30 mai 1998. – Paris : Presses de l’Université de Paris-Sorbonne, 1999. – P. 319–329.
8. Carving techniques of Fatimid rock crystal ewers (10–12th cent. A. D.) / E. Morero, H. Procopiou, R. Vargiolu [et al.] // Wear (Journal). University of Oxford. – London : Elsevier. – 2013. – P. 150–156.
9. Piotrovsky, M. On Islamic Art / M. Piotrovsky. – St. Petersburg : The State Hermitage Museum. Slavia, 2001. – 144 p.
10. Johns, J. The diffusion of rock crystal carving techniques in the Fāṭimid Mediterranean / J. Johns, E. Morero // Khalili Research Centre, University of Oxford. Paper delivered to Beyond the Western Mediterranean: Materials, Techniques and Artistic Production, Symposium held at The Courtauld Institute of Art, Saturday 20 April 2013. – P. 1–5. – URL: https://www.academia.edu/5896062/_with_Elise_Morero_The_diffusion_of_rock_crystal_carving_techniques_in_the_F%C4%81%E1%-B9%ADimid_Mediterranean (date of access: 1.09.2024).

11. Wentzel, H. Bergkristall. Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte, Bd. II / H. Wentzel. – Stuttgart : JB Metzler, 1938. – S. 275–298. – URL: <https://www.rdklabor.de/w/?oldid=81827> (date of access: 1.09.2024).

12. Biblioteka Jagiellońska, BJ Rkp. 6045 IV (Naruszewicz, Adam; 1733–1796. Diariusz Podróży Jego Królewskiej Mości na Sejm Grodzieński od dnia 26 sierpnia do 27 września 1784 roku). Rękopis. – 62 s.

13. Kognowicki, K. Zycia Sapiehow i listy od monarchow, xiążąt i roznych panujących do tychze pisane, tom III. / K. Kognowicki. – Warszawa : W drukarni Nadwornej JKMcI P.K.E. Narodowej, 1792. – 368 s.

14. Gołębiowski, Ł. Domy i dwory przy tem opisanie apteczki, kuchni, stołów, uczt ... i różnych obyczajowych szczegółów / Ł. Gołębiowski. – Warszawa : Drukiem A. Gałęzowskiego i komp. 1830. – 298 s.

15. Morelowski, M. Zbiory dereczyńskie Sapiehów (Sprawozdania z posiedzeń komisji historii sztuki za czas od 1 stycznia 1923 r. do 31 grudnia 1925 r.). Posiedzenie z dnia 18 grudnia 1924 / M. Morelowski // Prace Komisji Historji Sztuki. T. 4. Sprawozdań komisji do badania historji sztuki w Polsce. t. XIII. – W Krakowie : Nakł. Polskiej w Księgarniach Gebethnera i Wolffa, 1930. – S. 30–32.

16. «Вялікая ваза» («маналітная пасудзіна»). Крышталь, разьба. Нармандская Сіцылія, першая палова XIII ст. Срэбра (падстаўка). Сярэдзіна XVIII ст. // Венскі музей гісторыі мастацтваў. Кунсткамера, Вена. Аўстрыя. – URL: <https://www.khm.at/objektdb/detail/88322/?offset=-16&lv=floorplan> (date of access: 1.09.2024).

17. AGAD, dz. XXVI, nr. 45 (Інвентар скарбніцы ў Любчы, 1633 г.).

18. Geiselberger, S. Rosemarie Lierke, Die Hedwigsbecher. Das normannisch-sizilische Erbe der staufischen Kaiser / S. Geiselberger // Pressglas-Korrespondenz. 2005-4. September 2005. – Pocking: ViSdP Dipl. Ing. TU Siegm. Geiselberger. Deutschland. – S. 369–371.

19. Гуревич, Ф. Д. Древний Новогрудок. Пасад. Окольный город / Ф. Д. Гуревич. – Л. : Наука. 1981. – С. 79.

20. Iñiguez, D. A. Catálogo de las Alhajas del Delfin / D. A. Iñiguez. – Madrid : Olivetti, 1989. – 256 s.

21. Mira, L. A. El tesoro del Delfin: alhajas de Felipe V recibidas por herencia de su padre Luis, gran Delfin de Francia / L. A. Mira. – Madrid : Museo Nacional del Prado, 2001. – 373 p.

22. «Чаша бургундскага двара». Францыя. 1453–1467 гг. Крышаль, рэзка. Золата, выемкавая эмаль, пярыны, дыяменты, рубіны // Венскі музей гісторыі мастацтваў. Кунсткамера, Вена. Аўстрыя. – URL: <https://www.khm.at/objektdb/detail/86226/> (date of access: 1.09.2024).

23. Маналітная чаша з двума ручкамі. Парыж. Канец XIII – пачатак XIV стст. Крышталь, рэзка // Венскі музей гісторыі мастацтваў. Кунсткамера, Вена. Аўстрыя. – URL: <https://www.khm.at/objektdb/detail/88312/?offset=125&lv=list> (date of access: 1.09.2024).

REFERENCES

1. Moonan, W. Rock Crystal For Kings And Gods. / W. Moonan // The New York Times. – 1999. – Dec. 24. – Section E. – P. 53.

2. Sponsel, J. L. Das Grüne Gewölbe zu Dresden: eine Auswahl von Meisterwerken der Goldschmiedekunst; in vier Bänden. Band 1 / J. L. Sponsel. – Leipzig : Karl W. Hiersemann, 1925. – 226 s.

3. Chasha pol'skaj karalievu Jadvihi. Paryzh ci Vieniocyja. Siaredzina – druhaja palova XIV st. Kryształ', srebra, pazalota, vyjemkavaja emal' // Muziej Zialonyja Sklapienni. Drezden. Hiermanija. – URL: <https://skd-online-collection.skdmuseum/Details/Index/117279#> (date of access: 01.09.2024).

4. Niesiecki, K. Herbarz Polski : w 10 t. / K. Niesiecki. – Lipsk : Wyd. J. N. Bobrowicz, 1839–1845. – T. 8 (Sapieha herbu Lis), 1841. – S. 241–277.

5. Enciklopedichieskij slovar' Brokhauza i Jefrona. – SPb : Tip. Efrona. – T.VIIIa : Hiermanija – Go. – 1893. – 958 s.

4. Niesiecki, K. Herbarz Polski : w 10 t. / K. Niesiecki. – Lipsk : Wyd. J. N. Bobrowicz, 1839–1845. – T. 8 (Sapieha herbu Lis), 1841. – S. 241–277.

16. Vialikaja vaza («manalitnaja pasudzina»). Kryształ', raz'ba. Narmandskaja Sicylija, pier-shaja palova XIII st. Srebra (padstauka). Siaredzina XVIII st. // Vienski muziej historyi mastactvau.

Kunstkamera, Viena. Austryja. – URL: <https://www.khm.at/-objektdb/detail/88322/?offset=16&lv=-floorplan> (date of access: 1.09.2024).

17. AGAD, dz. XXVI, nr. 45 (Інвентар скарбніцы ў Любчы, 1633 г.).

18. Geiselberger, S. Rosemarie Lierke, Die Hedwigsbecher. Das normannisch-sizilische Erbe der staufischen Kaiser / S. Geiselberger // Pressglas-Korrespondenz. 2005-4. September 2005. – Pocking: ViSdP Dipl. Ing. TU Siegm. Geiselberger. Deutschland. – S. 369–371.

19. Gurievich, F. D. Drievnij Novogradok. Pasad. Okol'nyj gorod / F. D. Gurievich. – L. : Nauka, 1981. – 169 s.

20. Iñiguez, D. A. Catálogo de las Alhajas del Delfin / D. A. Iñiguez. – Madrid : Olivetti, 1989. – 256 s.

21. Mira, L. A. El tesoro del Delfin: alhajas de Felipe V recibidas por herencia de su padre Luis, gran Delfin de Francia / L. A. Mira. – Madrid : Museo Nacional del Prado, 2001. – 373 p.

22. «Chasha burhundska dvara». Francyja. 1453–1467 hh. Kryshal', raz'ba. Zolata, vyjemkavaja emal', piarliny, dyjamienty, rubiny // Vienski muziej historyi mastactvau. Kunstkamera, Viena. Austryja. – URL: <https://www.khm.at/objektdb/detail/-86226/> (date of access: 01.09.2024).

23. Manalitnaja chasha z dvumia ruchkami. Paryzh. Kaniec XIII – pachatak XIV stst. Kryshal', raz'ba // Vienski muziej historyi mastactvau. Kunstkamera, Viena. Austryja. – URL: <https://www.khm.at/objektdb/detail/88312/?offset=125&lv=list> (date of access: 01.09.2024).

Рукапіс наступіў у рэдакцыю 19.09.2024